

Klassicismens danske lærebøger i gejstlig og verdslig veltalenhed

Af BENT MØLLER

Den store interesse for prosaen, der karakteriserer sidste halvdel af det 18. århundredes æstetiske debat, affødte en række større værker om emnet veltalenhed. Af disse er de fleste, i god overensstemmelse med dannelsestraditionen, skrevet på latin, og en god del af dem er kortere disputater for diverse kollegier. Men nogle få var skrevet på dansk og med veltalenhed på modersmålet for øje, og af disse er de vægtigste følgende tre:

Erich Pontoppidan: *Collegium pastorale practicum*, indeholdende en fornøden Underviisning for dennem som enten berede sig til Præste-Embede, eller og leve allerede deri. Kbh. 1757. Kapp. 14–32, der omhandler prædikenstil. Fork.: CP.

Chr. Bastholm: *Den geistlige Talekonst*. Kbh. 1775. Fork.: DgT.

Jakob Rosted: *Forsøg til en Rhetorik* i et Udtog af Hugo Blairs Forelæsninger over Rhetoriken, med Hensyn til Underviisningen i de lærde Skoler. Christiania 1810. Fork.: FtR.

Foruden disse tre udkom i perioden en række mindre værker, som beskæftiger sig med enkeltproblemer; disse vil blive omtalt senere.

De tre hovedværker repræsenterer alle de klassicistiske stilidealer, men ikke desto mindre fremtræder de meget forskelligt, og det er hensigten at lokalisere forskellene og lighederne for derved at kunne give et signalement af tre forskellige former for klassicisme. En af de ting, der kan gøre en sammenligning af disse tre værker særlig frugtbar, er, at det drejer sig om tre regulære lærebøger, og at deres

primære læsere derfor let lader sig identificere. Hensynet hertil vil vise sig at være bestemmende for deres respektive behandlinger af den opgave, de alle tager på sig: at give retningslinier for indlæring af talefærdighed. Selv om værkerne i sig selv kan synes perifere og specielle (to af de tre er gejstlige retorikker, og det sidste er et oversættelsesværk fra et godt stykke ind i det 19. århundrede), er og bliver de dog de mest udførlige behandlinger af emnet, vi kender på dansk fra denne periode.

Pontoppidan indfører i sin mægtige håndbog for unge og vordende præster et længere afsnit om prædikenen. Det stilistiske er her ikke behandlet systematisk, men nærmest som sidespring i forhold til det øvrige, der drejer sig om prædikenens egentlige indhold. Hans klassicistiske tankesæt kommer først og fremmest til udtryk i tendensen mod den tidligere (»engelske«) prædikestil; han er en mand med solid humanistisk dannelse, kender grammatisk og retorisk terminologi fra latinskolens gennemgang af klassikerne, men citerer fra nyere æstetiske værker findes ikke i CP. Hans klassicistiske synsmåde er affødt af en naturlig modvilje mod dens modsætning. Sine primære læsere kalder han selv »elskelige Candidatii« og »Evangelii Tiener«, altså præsten i funktion.

Bastholm komponerer sin bog omtrent på samme måde som Batteux¹, og enkelte citater fra denne franske æstetiker forekommer også. Han er udpræget litterært-æstetisk orienteret, det er det stilistiske, der kommer i første række. Også han ser sin egen smag i forhold til de rester af barokken, som måtte være tilbage i tidens stil, og hans synspunkter er i mange tilfælde ikke til at skelne fra Pontoppidans. Hans dannelse er lige så latinpræget som dennes, men det, at han kender og citerer Batteux og formulerer sig langt mere elegant og flydende end Pontoppidan, placerer ham blandt de moderne æstetikere med et meget bevidst stilideal. Sine primære læsere kalder han »(offentlige) Talere«, og næsten aldrig prædikanter, præster, lærere eller andre gængse betegnelser.

Rosteds bog er som nævnt et oversættelsesværk², og kompositionsprincippet er ikke hans eget. Men den omstændighed, at han hist og her i parenteser og fodnoter gør opmærksom på, når hans egne meninger afviger fra Blairs, legaliserer behandlingen af ham side om side med de to originale forfattere. Bogen er komponeret efter samme principper som Batteux's og Bastholms, og de »lærde Anmærkninger« (fodnoter og henvisninger) kan genfindes i næsten ethvert

værk af denne art (henvisninger til kendte steder hos de antikke retorikere). Den repræsenterer en tredje form for klassicisme, den degenererede formalisme, »lærebogsklassicismen«. Den er tænkt som en lærebog for skoleelever, og så godt som hele eksempel materialet er hentet fra Rahbeks Læsebog. Den uoverensstemmelse mellem det forfægtede og det realiserede stilideal, som flere steder kan påvises, tillader at tage udtrykket »lærebogsklassicisme« i lidt nedsættende betydning.

Veltalenhedens stilling

Selv om vi befinder os midt i utilitarismens kulminationsperiode i dansk åndsliv, og trods det at nyttesynspunktet gøres gældende i hver eneste af de bøger, vi kommer til at beskæftige os med, er der grund til at gøre opmærksom på en væsentlig forskel mellem den håndfaste nyttemoral, der gør sig gældende i den klassiske oldtid, og klassicismens opfattelse af talekunstens nytte. Et par citater vil kunne belyse den afgørende drejning hen imod det æstetiske for dets egen skyld.

Man tillægger Cicero udtalelsen: »To ting kan forlene en mand med den højeste anseelse – feltherrekunst og veltalenhed.« Denne opfattelse af talerkunst og krigskunst som to komplementære begreber, forskellige færdigheder med beslægtet formål, finder vi også udtrykt hos Homer; særlig sidste del af Iliaden har mange eksempler herpå:

XVI, 625–629; Patroklos irettesætter den snakkende Meriones:
»Hvorfor, Meriones, snakker du sådan, du er dog en kriger? . . .

Kraftige arme gør udslag i krig, men tungen i rådet.

Nu bør du ej tage munden for fuld, men tænke på kampen.«

XVIII, 105–106; Akhilles ærgrer sig over ikke at kunne anvende sin styrke:

»skønt ikke én blandt alle akaïernes pansrede helte
vejer mig op i en kamp omend andre er bedre på tinge.«

XVIII, 250–251; præsentation af Polydamas:

»Drotten var Hektors ven; på samme nat fødtes de begge;
én var mester i ordenes kunst, den anden med lansen.«

Sammenstillingen – som man kan møde overalt i den antikke litteratur – viser med al tydelighed, hvori talekunstens nytte består:

så utvetydig er klassicismens opfattelse ikke. I det 18. århundrede optages veltalenheden som genre af Selskabet til de skønne og nyttige Videnskabers Forfremmelse, men vel at mærke som en af de »skønne«; der er altså tale om en sidestilling med poesien (eller næsten sidestilling; præmien for det bedste prosaarbejde var mindre end den for poesi, nemlig henholdsvis 40 og 50 rigsdaler). Opfordringen til at indsende lovtaler til bedømmelse fremkom først i 1764, men allerede i Tyge Røthes (?) bekendtgørelse om Selskabets oprettelse i *Kjøbenhavns Adresse-Contoires Efterretninger* fra 21/12 1759 begrundes veltalenhedens placering blandt de genrer, der kendes værdige til bedømmelse af Selskabet:

»Men andre Videnskaber sigte til at forbedre Hiertet ved at fremsætte Sandheden, saaledes, at den maae opvekke behagelige Følelser i Siælene. Man haver kaldet disse de skønne Videnskaber, og derved forstaaet Poesien og Veltalenheden; man haver regnet dennem iblandt de frie Konster, for at tilkiendegive, at Nemmet og Indbildnings-Kraften have liige saa meget at gjøre i disse Konster, som i de andre, der efterligne Naturen ved Farver, ved ophævede Figurer, ved Lyd eller ved Legemets Bevægelser.«

Veltalenheden er ved sin placering indenfor de af æstetikken afstukne rammer blevet et formål i sig selv, en kunstart, og det er som sådan, den bliver betragtet af Det smagende Selskab. Den genre, der i første række tænkes på, er lovtalen; prædikenen, hvis betydning for retorikkens historie i nyere tid er større end nogen anden genres, hører ikke ind under Selskabets område, men er genstand for selvstændig behandling. De to sidste klassiske tale-genrer, rets- og rådstalen, uddør efterhånden som æstetiske objekter, hvilket yderligere viser forskellen mellem den antikke og den klassicistiske opfattelse af talen.

Genren og talens arter.

En beskrivelse af talen som genre har traditionelt to dimensioner:

1. En sammenligning mellem talen og andre genrer; ligheder og forskelle mellem talen og de nærmestliggende genrer, der må forudsættes kendte, opregnes og fastlægges. De »nærmeste« genrer er på den ene side poesi og på den anden disputats (eller dialog).

2. En beskrivelse af talens forskellige bestanddele og talens tre (eller fire) arter; stykke for stykke opregnes mulighederne for disposition af en tale, dens enkelte afsnit gennemgås, og deres (u)undværlighed diskuteres.

De to beskrivelsesmetoder er ikke eksklusive, men supplerer hinanden. Ingen retorik fra antikken til klassicismen mangler en gennemgang af talens kompositionelle afsnit³, ligesom man heller ikke savner diskussion om forholdet mellem prosa og poesi.

I CP og DgT findes naturligvis ingen egentlig oversigt over talens arter, da begge jo koncentrerer sig om én enkelt art; den væsentligste forskel mellem de to er forholdet til kunsten: Bastholm betragter prædikenen som et kunstværk og skriver ud fra æstetiske principper, mens Pontoppidans etiske (pietistiske) holdning tvinger ham til enten at tage afstand fra eller i hvert fald at se bort fra denne side af homiletikken. I praksis fremgår de forskellige holdninger deraf, at Bastholm går systematisk til værks, medens Pontoppidan bevidst gør sin fremstilling løs og bred; men deres synspunkter viser sig at være de samme: det er overalt den antikke retorik i dens klassicistiske udformning, der er grundlaget for begges arbejder. F. eks. er de enige om, at »Indgangen« (exordium) kan undværes⁴, og begge medtager det for prædikenen særlige afsnit »Applikationen« (eller i DgT »Anvendelsen«), der blev indført under den »engelske« periode (barokprædikenen).

Den omfattende debat om forholdet mellem prosa og poesi, som næppe har sat sig spor i CP, optager en hel del plads i DgT; det drejer sig om de Batteux-farvede kapitler 24–25; som indledning til kap. 25 anføres, at talen i *modsatning til disputatsen* skal være prydet af hensyn til tilhørerne, men i kap. 24 advares der mod at pryde stilen for meget, d.v.s. at sammenblande poesi og veltalenhed. I kap. 25 ligger egentlig den opfattelse, at talen (prædikenen) i sit væsen *er* en disputats, men med henblik på det publikum, der skal kapere den, er den udstyret med visse kvaliteter, som skal lette forståelsen. Bastholm tilføjer fromt, at sandheden egentlig burde være nok i sig selv, men det er den erfaringsmæssigt ikke; i sin videste konsekvens er en prædiken kildren af tilhørernes øren!

Med Batteux⁵ har vi fået placeret talen som genre som en mellemting mellem poesi og disputats, og efter dette synspunkt kan der gives regler (kvalitative som kvantitative) for anvendelsen af enhver

tænkelig figur; metoden er simpelthen den, at der for hver figur advares mod at anvende den for hyppigt (hhv. sjældent), da talen i så fald vil få karakter af enten en disputats (ved for mange retoriske spørgsmål og for få metaforer og billeder) eller et stykke poesi (ved for rigelig brug af metaforer). I det ene tilfælde vil prædikanten kede sine tilhørere, i det andet vil han opvække moro iblandt dem.

Grænsen mellem poesi og prosa har altid været et yndet emne i den æstetiske debat, men oftest med hovedvægten lagt på poesien; i slutningen af det 18. århundrede samler interessen sig imidlertid om prosaen; et vidnesbyrd herom er D. C. Festers lille afhandling i *Minerva*, maj 1790⁶ »Talekunstens Natur, Nytte og Skjæbne«; den holder sig, særlig i første afdeling, til det sidste synspunkt og søger at definere prosaen i dens mest kunstneriske form; heri finder man en typisk klassicistisk »definition« (p. 4f.): »Talekonst har i Digtekonsten en Søster; i Philosophien en fortrolig Veninde⁷. Saavel i Forestilling, som i Udtryk, er den mindre sandselig, end Digtekonst . . . derimod søger Philosophien den større Tydelighed . . .«

Tidens interesse for problemet mandede ud i, at Københavns Universitet i 1796 udskrev en prisopgave i æstetik med dette emne; formuleringen af spørgsmålet er særlig bemærkelsesværdig; der er to spørgsmål, stillet således: »Hvorledes kan det prosaiske Sprog forðærvæ ved at komme det poetiske for nær? og hvor ere Grændserne mellem det poetiske og det prosaiske Sprog?« Man ser (navnlig i første spørgsmål), hvordan sigtet er rettet fra poesi til prosa, og det er også det første spørgsmål, H. C. Ørsted gør mest ud af i sin (trykte) besvarelse af opgaven⁸. Selve hans besvarelse er ellers meget traditionel; det interessanteste afsnit (også metodisk) er det, der handler om allegorier som eksempel på en figur, der kan optræde såvel i poesi som i prosa (p. 13 ff.). Her sætter han sig nemlig for at bestemme forskellen på figurens væsen, når den optræder i hver af de to genrer; hans konklusion er, at når allegori anvendes for tydeligheds skyld, er teksten karakteriseret som prosa; dette hænger sammen med klassicismens særlige syn på forholdet mellem udtryk og indhold: poesi er fornemmelig udtryk, medens prosa først og fremmest er indhold.

I Rosteds Forsøg drejer definitionsafsnittet sig mere om at definere talens arter i forhold til hinanden end en egentlig definition af tale og talekunst; det er 4. kapitel, der har dette emne. Der skelnes mellem »Tale« og »Veltalenhed«, og definitionerne munder ud i,

at en tekst kun kan benævnes »Tale«, for så vidt den »vorder Gjenstand for Kunst«, og talekunst er »den Kunst at overtale«. Vi er altså tilbage i den antikke, funktionelle definition, hvor persuasio er overbegrebet for alle veltalenhedens (rhetorikkens) funktioner. Når det hører med til definitionen af en stilart, at den skal kunne »(vorde) Gjenstand for Kunst«, betyder det, at kunstværket primært er bestemt til bedømmelse, kritik. Kunstsynet er det fransk-klassicistiske, der sidestiller læserens (kritikerens) goût med kunstnerens génie (eller je ne sais quoi). I oldtiden var kun prosaens (veltalenhedens) teori rettet både mod digter og publikum, medens poesiens teoretikere kun beskæftigede sig med kunstnerens ingenium. (Sml. f. eks. Aristoteles' *Ars rhetorica* med hans *Ars poetica*). Den klassicistiske kunstteori's janushoved dukker op igen i Heibergs formalisme, der hinsides romantikkens »Anarchie« skelner endnu skarper mellem de enkelte genrer og specielt mellem form og indhold, således indenfor dramateorien, hvor det »poetiske« henvises til den offentlige dom, medens det »dramatiske« er »et teknisk Spørgsmaal, som ene Kritiken kan besvare ... Det tekniske i et Digterværk kalder jeg dets Overensstemmelse med den Digtart hvortil det hører ... Saaledes er da kun det Techniske Gjenstand for Kritiken«⁹. Ligesom hos Bastholm og Batteux svarer hos Rosted distinktionen mellem poesi og prosa i litteraturen til en opdeling af menneskesjælen i en emotionel og en intellektuel del, der hver for sig fungerer som apperceptionssted for hhv. poetisk og prosaisk overtalelse. Denne opfattelse af overtalelsens væsen vil vise sig at være uhyre betydningsfuld for den 'kommunikationsmodel', som klassicismen arbejder med. Et enkelt citat fra Rosted viser typen:

»For at overtale en fornuftig Mand, maa man først overbevise ham ... man maa, for at frembringe en varig Overtalelse, altid henvende sig til Forstanden, førend man henvender sig til Indbildningskraften og Hjertet.«

Det følgende afsnit i kap. 4 i *FtR* er en gennemgang af talens arter. De tre aristoteliske arter (eidē), som opstilles i *Ars rhetorica* I., III, er:

1. rådstalen (symbolleutikon)
2. retstalen (dikanikon)
3. æretalen (eller det modsatte) (epideiktikon).

Opdelingen sker ud fra forestillingen om en kommunikationsmodel, hvor det er tilhørernes forhold til talen, der er afgørende for, hvilken kategori denne tilhører. Det hedder: »Thi enhver tale forudsætter tre parter: taleren, emnet, han behandler, og den person, han henvender sig til, jeg mener tilhøreren, hvem talens hensigt eller dens emne angår«¹⁰. Tilhøreren kan så være ét af tre:

1. dommer vedrørende det fremtidige,
2. dommer vedrørende det fortidige eller
3. egentlig tilskuer (eller dommer vedrørende det nutidige).

Denne inddeling har, ligesom de tre klassiske (ciceronianske) stilarter, sat sig så fast, at den for eftertidens renæssancer ikke har været til at komme uden om, og også Batteux inddeler sin bog om talekunst efter dette skema (i Hvas' oversættelse »Beraadslagstalen, den retsformige Tale og Æretalen«). Et forsøg på at bringe inddelingen i overensstemmelse med samtidens forhold finder vi hos Blair¹¹, der dog bibeholder tredelingen, men hans arter er forskudt i forhold til Aristoteles; som brite finder han det mere hensigtsmæssigt at regne med tre arter »taken from the three great scenes of Eloquence, Popular Assemblies (d.v.s. parlamentet), the Bar, and the Pulpit.« Lovtalen forbigår han som antikveret, hvilket ikke falder i god jord hos Rosted, der ikke kan affinde sig med, at han

»har gaaet den saa reent forbi, at han næsten ikke engang, eller dog kun saa løseligt har nævnt den . . . Altid maatte den vel blive at ansee som en mindre vigtig Hovedart end de øvrige; men hvorfor dog ikke lade den beholde et Sted, som den lige fra Aristoteles Dage har havt blandt Veltalenhedens Hovedarter; allerhelst da det ikke synes at have kunnet undgaae hans Opmærksomhed, hvor meget denne Art af Veltalenhed dog virkeligen kan bidrage til at opflamme og belive Patriotisme og hver Borgerdyd?« (p. 99)

Den særlige klassicistiske konflikt, der opstår, når troskaben mod det fra antikken overleverede kommer i strid med kendsgerningerne, søger Blair og Rosted at løse på hver sin måde: Det overleverede er 1) 3-deligen og 2) dens indhold. Blair bevarer 1) og ændrer 2), mens Rosted bibeholder 2), men tilføjer en senere tilkommet genre (prædikenen), så 3-deligen bliver til en 4-deligen.

De tre klassiske stilarter er mere holdbare. Første gang, de er sat i system, er vist hos Cicero, og hos Quintilian er de blevet klassiske¹². Cicero viser i Orator¹³ processen i udviklingen, idet han an-

tager, at extremerne (*grandiloquus* og *tenuis acutus*, adj. går på tæleren) er oprindelige, og at der senere er skudt et mellemled (*medius* et *quasi temperatus*) ind. I middelalderen hedder de tre stilarter («Vergils hjul»¹⁴):

1. *stylus gravis* (*grandis*, *robustus*, *grandiloquus* etc.)
2. *stylus mediocris* (*medius*, *modicus*, *floridus* etc.)
3. *stylus humilis* (*tenuis*, *subtilis*, *gracilis* etc.).

Disse tre hedder i Hvas' Batteux-oversættelse (IV, p. 126): »Der er tre Slags Stiil: den simple, den mitte og den høje Stiil.« Bastholm skriver om stilens genera:

»Stiilen deeles sædvanlig i den høie, den lave og Middel-Stiilen; Uagtet der mellem disse Classer kan gives forskellige smaa Grader, hvorved Stiilen nærmer sig meere til den ene end til den anden Classe.« (p. 126).

Blair og Rosted tilføjer¹⁵ to stilarter, ikke mellem de klassiske, men omkring dem. Disse nye stilarter (*Dry/tørt* og *Flowery* (el. *Florid*) /et alt for blomsterrigt eller yppigt Foredrag) er imidlertid blot udartninger, som de fraråder brugen af (p. 83 f.).

Af de tre aristoteliske *artes orationum* er det i klassicismen særlig lovtalen (den panegyriske, epideiktiske tale), der har betydning som æstetisk objekt. I oldtiden havde enhver tale et praktisk formål, og derfor havde rådstalen og retstalen fortrinnet, og om disse to siger Aristoteles selv, at rådstalen er »ædlere« end retstalen, selv om folk foretrækker den sidste (I, I, 10). Når man i klassicismens Danmark begynder at genopdyrke talen, er det først og fremmest med sprogets polering for øje, og det er derfor ikke underligt, at det bliver i dens mest abstrakte (og ligegyldige) form, vel i høj grad på grund af dens indholdsmæssigt uforpligtende karakter. Lovtalen, »en genre, som nu forekommer ganske utålelig«¹⁶, introduceredes herhjemme af Sneedorff i Forsøgenes 2. stykke med en oversættelse af en fransk lovtale sammen med en opfordring til at indsende forsøg i genren. Det, som gør genren særlig »utålelig« (hvis vi tør overtage Plesners synspunkt), og særlig klassicistisk, er den omstændighed, at det drejer sig om foregivne, ikke egentlige lovtaler. Genrens blomstringstid blev kort. Selv folk, der selv excellerede i den, kunne se, at den var degenereret fra fødslen, og fra o. 1820 bliver der stille omkring genren. Det år udsendte Johs. Boye sin lille pjece *Betragtninger over*

Veltalenhed – Eller Indledningen til Lovtalen over Daniel Rantzau fortsat, hvori det hedder (p. 1): »De Gamle søgte Udtryk til stærke Tanker; De Ny lede oftest efter Tanken til Udtrykket.« En uhyre velformuleret karakteristik af den klassicistiske lovtale.

I 1819 havde Det smagende Selskab uddelt sin sidste prisbelønning for en lovtale. Genren var blevet for utålelig.

Natur og kunst – naturlighed og kunstlethed

Som motto for klassicismen set på baggrund af barokken kan man sætte aforismen »ars est artem celare« (kunsten er at skjule kunsten). Hvorvidt kunst (ars, tekhnē) i det hele taget er en nødvendig forudsætning for veltalenhed, er et andet og mere metafysisk spørgsmål.

Der er altså to problemer nedlagt i modstillingen af de to begreber natur og kunst (ars-natura, tekhnē-physis), nemlig et metafysisk og et æstetisk:

1. Er talekunst naturlig eller erhvervet, og er det muligt at erhverve den uden naturlige (medfødte) anlæg?

2. Bør talen fremtræde som et bevidst komponeret kunstværk, eller bør taleren skabe en illusion om naturlighed, d.v.s. improvisation?

Det første spørgsmål er væsentligt for antikkens filosoffer og senere et etisk problem for visse homileter. I antikken nåede man stort set til den konklusion, at veltalenhed forudsætter en bearbejdelse af naturgivne anlæg. De to begreber udelukker altså ikke hinanden.

Nogle citater vil vise den gennemgående holdning til problemet; Aristoteles er vist den første, der nævner princippet »artem celare«; det hedder (III, II, 5): »Kunsten er behændigt skjult, når taleren vælger sine ord fra det almindelige sprog, og sætter dem sammen som Euripides.« Kunst er altså en nødvendighed, men den bør skjules. Cato, der repræsenterer den arkaiske periode i romersk æstetik, formulerede sin stilling til problemet i ordene »rem tene, verba sequentur« (hold fast ved sagen, så følger ordene). Cicero stiller sig midt mellem den »dekadente« hellenistiske talekunst og Catos (og atticisternes) barberede stil. Hans replik til ars-natura-diskussionen giver han i *De oratore*: »Jeg tror, at alle disse reglers egentlige styrke er, – ikke at talere ved at følge dem har vundet ry for veltalenhed, men at man har lagt mærke til og samlet punkt for punkt,

hvordan mænd, der var naturligt veltalende, bar sig ad: veltalenhed er altså ikke født af teorien, men teorien af veltalenheden«¹⁷. Om trent det samme siger Quintilian i den store *Institutio Oratoria*, der nok er den mest citerede klassiker hos de danske klassicister (hans 10., 11. og 12. bog blev oversat til dansk som besvarelse af prisopgave fra Selskabet til de skønne og nyttige Videnskabers Forfremmelse 1776–77). Det hedder her i 3. bogs kap. 2: »Spørgsmålet om talekunstens ophav behøver vi ikke at opholde os længe ved; thi hvem tvivler vel på, at mennesket ved fødslen (for længere kan vi ikke gå tilbage) modtog talens gave fra naturen, mens talens nytte medførte forbedring og studium, og endelig metode (ratio) og øvelse (exercitatio) gav den fuldkommenhed?« I fortalen siger Quintilian om bogens anvendelighed: »Uden naturlige gaver er tekniske regler nytteløse. Følgelig vil den elev, der er blottet for talent, ikke få mere udbytte af dette værk, end gold jord får af en afhandling om agerdyrkning.« Denne opfattelse kan stort set siges at være fælles for alle klassicistiske retorikker.

Pontoppidan indleder sit afsnit om prædikekunst med en kort diskussion om, hvorvidt talekunst kan læres, eller om veltalenhed udelukkende grunder sig på medfødte egenskaber. Hans konklusion er den klassiske tilsat et gran kristelighed:

»... hertil udkræves ikke allene nogen Kunst, men ogsaa nogen Natur-Gave, ja fornemmelig nogen aandelig Naade-Gave, til at hellige og nobilitere Natur-Gaverne, saa at de maae komme ret til Gavn og Nytte.« (p. 172 f.)

Ellers er det ham mere om at gøre at få åbnet de vordende prædikanters øjne for det lattervækkende ved kunstlethed i selve talen og deklamationen. Som mønster til efterfølgelse fremhæver han den middelalderlige homilia, thi »her fandt det fremmede, forfængelige og overflødige intet Sted.« Dog kan en prædiken også virke for ustuderet (p. 189), især improviseret prædiken, som kun de færreste magter. Senere i bogen (p. 290) opsummerer Pontoppidan sine synspunkter:

»Førend jeg slutter denne Materie, maa her endnu giøres en liden Erindring angaaende en Prædikantes Veltalenhed. Nogle spørge: om denne er ham anstændig, og om ikke en Christi Tienner mere bør vogte sig for alt det som smager deraf? Jeg svarer:

sandt nok, naar det forstaaes om den indbildte, affecterte, falske og forfængelige Veltalenhed, som sømmer maaske en Rabulist, men ingenglunde en Christi Tiener og Sendebud i Guds Sted.«

Med hensyn til deklamationen (»Legemets Veltalenhed«) gælder det samme krav om naturlighed, måske endda skærpet: her kan aldeles intet læres af andre, alt tillært vil virke kunstlet og unaturligt. Naturlighedskravet kommer her i konflikt med imitationsprincippet, som siden antikken har været anset for en hovedhjørnesten i den retoriske opdragelse; ifølge dette princip skulle nemlig alt, inclusive gestus, kunne læres ved imitation af et mønster. Om en sådan overdreven imitation har Pontoppidan et morsomt eksempel (p. 175):

»Man har seet Studentere, saa eenfoldige, at, naar de have forelsket sig i een anden berømmelig Præstes Gaver, og udsøgt sig dem, ligesom en Form at støbe sig i; da have de med blind Efterabelse imiteret saa got som de kunde, alle deres Originals Lineamenter, endogså indtil deres Feyl og Vanskabelse inclusive. Hvor vidt saadan daarlig Efterabelse kand gaae, sees af nogle Prædikener, trykte 1570 til Brygge i Flandern, da Autor, som meente, man maatte af og til i en Prædiken hoste lidt, har ikke glemt at sette in margine, hem, hem, paa de Steder, hvor ham syntes det var à propos at imitere ham i hans Hoste.«

Pontoppidans største problem er af kristelig-etisk art: det er spørgsmålet om den »verdslige« retoriks forenelighed med kristen etik. Vi kommer mere ind på hans løsning af problemet i næste afsnit, hvor det vises, at han indgår en slags kompromis med sig selv ved at konstatere, at kunst er et af menneskets udtryksmidler, og derfor er kunst nødvendig for at kunne kommunikere. Han kunne let være kommet uden om problemet (eller skabt sig et helt nyt problemkompleks), hvis han havde tænkt over, i hvor høj grad hele kirken og alle kirkelige handlinger er præget af kunst: selve kirkebygningen og dens omgivelser er kunstværker, ofte endog af monumental karakter; udsmykningen af kirkerne (hvis ødelæggelse i 1500-tallet skyldes en med Pontoppidans beslægtet tankegang) er kunstværker; salmesangen og salmedigtningen er med flid udarbejdet kunst; bønnen er en kunstfærdigt opbygget Wiedergebrauchsrede¹⁸; alle ritualer har et element af kunst i sig. At en prædiken ikke skulle kunne

bearbejdes ud fra et kunstnerisk synspunkt, ville gøre en undtagelse uden mening. Men Pontoppidans og hans åndsfællers modvilje mod veltalenheden hænger sammen med den ortodokse, stivnede pietismes mistænkeliggørelse af alle udtryk for »sanselighed«, selv i de mest perifere udtryksformer.

Bastholm er kendt for i sine prædikener at være rationalismens betydeligste repræsentant på religionens område. Dette kan kun bekræftes ved læsning af DgT. Han nærer heri en pythagoræisk tro på, at alt kan beskrives ved måling og vejning og at det deskriptive er en forudsætning for det normative, som igen er forudsætningen for al indlæring. Alt kan læres ved systematisk træning og indlæring af regler. De betænkeligheder, som Pontoppidan nærede ved at indføre talekunst på prædikestolen, affejes flot allerede i forordet til DgT, og det samme gælder overvejelserne over, hvorvidt kunsten kan læres eller ej. I fortalen hedder det:

»Jeg seer ingen Aarsag, hvorfor en geistlig Taler ikke ligesaa vel bør besidde en vis Styrke i Talekonsten, som den verdslige, men jeg seer mange, hvorfor han fremfor hiin bør besidde den... Bør en geistlig Taler ellers have dette tredobbelte Formaal for Øinene, at overbevise, røre og behage, saa maae denne Konst i det mindste være meget nyttig, dersom den ikke er aldeles nødvendig.«

Af fortalen fremgår endvidere, at nøje kendskab til kunsten (eller med Bastholms egen, mere nøjagtige oversættelse af det lat. »ars« (gr. »tekhnē«) »Konstens Regler«) er en nødvendig forudsætning for at blive taler; læsning og efterligning af berømte forbilleder er ikke tilstrækkeligt, det kræves, at man sætter sig ind i en systematisk fremstilling af de regler, hvorefter retorikkens virkemidler dannes, altså en »tekhnē« efter Aristoteles' definition, d.v.s. et sæt af regler reduceret til et system (I, I, 2). Bastholms retoriske argumentation herfor er typisk:

»Vel haver ethvert Menneske en Slags naturlig Veltalenhed, men skulde han derfor ikke behøve den konstige? Enhver haver ogsaa en vis naturlig Fornuftlære, men desuagtet holder man det dog for nødvendigt at legge sig efter Reglerne [d.e. den aristoteliske logik] ...«

Det afsluttende kapitel i DgT handler om »Gebærderne«; Pontopidan har taget dette emne op og slået til lyd for en neddæmpning på dette område, men den naturlighed, der fordres, er hos Bastholm drevet ud i noget, der ligner parodi. Indtil de mindste detaljer beskriver han, hvorledes det sømmer sig at optræde på talerstolen, men den selvmodsigelse der ligger i kravet om indlært naturlighed, har rationalisten Bastholm slet ikke fået øje på. Hans helt ud i de mindste detaljer gennemførte anvisninger på kroppens (indtil næsens) bevægelser under fremførelsen har næppe – hvis de skal tages alvorligt, hvilket der ikke er grund til at tvivle om – været egnede til at indgive den talende en naturlig fremtræden, skønt dette netop er hans vigtigste krav. Han indleder kapitlet med en *ars-natura*-betragtning:

»Naturen selv haver dannet os saaledes, at man aldrig taler, i det mindste ikke med nogen Affect, uden at bruge visse udvortes Gebærder, der ere ligesaa forskellige som Materien, man taler om«¹⁹.

Men gebærder kan, i modsætning til alt andet, ikke læres ved imitation:

»I det mindste vil han uden Gebærder alletider blive dem [tilhørerne] kiedsommelig, og ere de unaturlige, bliver han væmmelig.«

Den forandring, der er sket siden Holbergs krav om naturlighed (realisme) på scenen i replik og diktation over den forfinede franske smag²⁰ til Rosenstand Goiskes opfattelse af naturlighed, kommer tydeligt til udtryk hos Bastholm. Han bestræber sig nemlig for at understrege, at naturlighed ikke er det samme som usømmelighed, snarere tværtimod. I det anførte kapitel om gebærderne hedder det:

»I Besynderlighed maae Taleren vogte sig for det Affecterte, det Comiske, ofte for det Naturlige selv, hvilket, besynderlig i heftige Sindslidelser²¹, ikke alletider vilde være sømmeligt paa en helleg Talerstol.«

Man ser, at Bastholm har vanskeligheder med præcisere, hvordan naturligheden kan indlæres; konklusionen må blive, at det væsentlige overlades til den udøvende talers eget skøn, hvilket man også kunne forvente: skuespilkunst er ikke noget, man kan læse sig til.

Men selv om Bastholm er teoretiker og systematiker, er han ikke blind for faren ved overdreven teoretiseringen. I afsnittet om »Anlægget« til en tale (d.v.s. dispositio) håner han (kap. 4) »de gamle Homileter«, der »ret havde svedet over dette Capitel . . .«

»Wiedemann fylder strax 188 Sider med Regler for at gjøre Anlæg til en Tale; men her lærer man og at prædike syntetisk, porismatisk, schematisk, emblematiske, og utallige andre smaae Kostgreb, som jeg meget vil bede enhver at vogte sig for, der tænker nogen Tiid at blive en god Taler.«

Pontoppidan har i CP et lignende sted; kun referencen er en anden (p. 318):

»Vil nogen see en Samling af meere end tive adskillige methodis concionandi, opregnede og exemplificerte paa een Gang: da findes de i Doct. VALENT. ERNST. LÖSCHERS saa kaldte *Edle Andachts Früchte*. Jeg for min Part maa bekiende, at de allerfleeste af saadanne methodiske Forskrifter staaer mig ikke an. Det synes, at Konsten har alt for megen Deel deri, og ikke Naturen selv.«

Det er karakteristisk at se de to forskellige argumenter for afvisning af den overdrevne teoretisering: Bastholm forkaster den på grund af den pædagogiske utilstrækkelighed, Pontoppidan på grund af sin holdning til kunst i det hele taget.

Bastholm glemmer heller ikke, at »ars est artem celare«; også hos ham er det et hovedprincip, og det kommer til syne adskillige steder i bogen. Et enkelt sted skal anføres (p. 209):

»En Taler, der søger meere andres Nytte end sin egen Ære, taler skiønt, men dølger omhyggelig sin Umage for at være skøn . . . Man maae troe, at disse skønne glimrende Udtryk have søgt Taleren, og ikke, at det er Taleren, som haver søgt dem.«

Selv om Bastholm flere gange tvinges til at indrømme, at ikke alt kan læres ved kunstens regler, har han dog ikke ved slutningen af

DgT opgivet sit strenge positivistisk-rationalistiske syn på kunsten. Hvor megen tillid han nærer til tekhnē, ses af den afsluttende bemærkning:

»Dersom Naturen kommer disse Bestræbelser noget til Hielp, vil hans udvortes Foredrag blive behageligt, og haver den end nægtet ham disse Gaver, vil det i det mindste blive taaleligt.«

Et sådant citat bekræfter, at Bastholm er den naive optimist, som M. Neiiendam hævder, at han er²².

Rosted tangerer ars-natura-problemet hist og her, men det er egentlig ikke et problem, der hører ind under hans område som skolebogsforfatter. Han mener, at visse troper og figurer (f. eks. hyperbel og antitese) er »grundede i Naturen selv«, mens andre er kunstprodukter. Dette forhold anvendes ikke direkte som kriterium for tilstedeligheden. Det er det andet og for talens praktiske udarbejdelse og fremtræden mere relevante problem, det at skjule kunsten, der er det egentlige for Rosted (og Blair). Det ledende princip under gennemgangen af »Det figurlige Sprog« er det klassicistiske mådehold. Hver enkelt figur og trope beskrives, og der advares mod overdrivelser og barokke udfindelser, som vil få talen til at virke kunstlet og søgt.

De to beslægtede emner, som er overskriften for dette kapitel, fordeles sig forskelligt på de tre forfattere, vi har med at gøre. Hos de to homileter er spørgsmålet om ars versus natura væsentligt på grund af den kristeligt-etiske holdning, der er nedlagt i værkerne, og hos de to fordeler det sig igen således, at Pontoppidan gør det til et hovedprincip at skelne mellem det naturlige og det kunstige som en opposition analog med det kristeligt-etiske overfor det verdsligt-æstetiske og kun drevet af nødvendighed (kommunikationsbehovet) tillader at indføre kunst på prædikestolen, medens Bastholm nok har øjnene åbne for det etiske problem, men eliminerer det, fordi det ellers ville føre til et skinproblem i forbindelse med hans udpræget æstetiske holdning. Hos den verdslige retoriker eksisterer problemet ikke som sådan, men kun for så vidt det vedrører det andet (æstetiske) problem, det søgte overfor det naturlige.

Denne anden side af emnet, naturlighed-kunstlethed, fordeler sig mere ligeligt på de tre. Her har de alle en fælles reference og tilhører i åndshistorisk perspektiv den samme periode.

Ordvalget – kommunikationssituationen

Talekunstens primære formål er, at den skal sætte taleren i stand til at overtale en større forsamling til at gå ind på hans egen tankegang. En nødvendig forudsætning for at nå dette mål er, at den talende kan gøre sig forståelig. Denne indlysende sandhed synes ikke en længere debat værd, men spørgsmålet om at vinde gehør bliver væsentligt, når forsamlingen og taleren ikke tilhører samme miljø, når den fælles referensramme er begrænset. Problemet var ikke stort for de antikke retorer, der roligt kunne forudsætte en dannelsesgrad hos publikum, der stod fuldt på højde med deres egen (selv om informationsniveauet i visse tilfælde nødvendigvis må være højest hos taleren). Platon som er den første der berører problemet (polemisk), i dialogen *Phaidron*, udtaler nogle almindeligheder om, at taleren må sætte sig nøje ind i de sjælelige (psykiske) kategorier og lære at forstå de forskellige sjælelige typer for at kunne påvirke hver enkelt. Talen er her ikke om forskellige grupper af tilhørere; hans formål er nærmest at bevise, at det faktisk er en umulighed at uddanne sig til en fuldkommen taler. Aristoteles kommer problemet nærmere, når han i *Ars rhetorica* siger (I, I, 12), at

»I omgang med visse personer vil man næppe, selv om man er i besiddelse af nok så megen videnskabelig lærdom, finde det let at overbevise dem under anvendelse af sådan lærdom. Thi videnskabelig diskussion er forbundet med instruktion (d.v.s. logisk demonstration og modtagelighed for samme), men i forbindelse med sådanne mennesker er instruktion umulig; vore beviser og argumenter må hvile på almindeligt vedtagne principper, (...) når vi taler til almuen«²³.

Disse bemærkninger er indskudt i forbifarten og er ikke udviklet nærmere hos nogen retoriker før Augustin. Det er kristendommen og den dermed følgende prædiken, der bringer hensynet til et stort, udannet publikum ind i debatten.

Prædikenens historie fra Paulus og Augustin og fremefter viser en lang række af forskellige prædikentyper, den ene lige så folkelig som den anden lærd. Men til stadighed ser man forsøg på i prædikemåden at nå ind til de bredeste lag i befolkningen, enten ved optimal letfattelighed i tankegangen eller ved direkte at »tale til bønderne i bøndernes eget sprog«.

Et særligt problem udgør i denne forbindelse selve valget af ord, i særdeleshed spørgsmålet om fremmedord og purismer. Der er her to hensyn, der gør sig gældende, for det første det nationale hensyn og for det andet kommunikationshensynet; eftersom vi befinder os på et tidspunkt, hvor sprogrensningsdebatten er heftigere end nogen sinde, ville det være rimeligt at se, hvad de forskellige mener om dette problem.

Pontoppidan udtaler sig ikke explicit om brugen af fremmedord i almindelighed; kun de få ord om fremmedordenes uforståelighed for almenen siger noget om hans mening herom²⁴.

Bastholms stilling til purismen er velkendt; han er som i næsten alle stridsspørgsmål moderat og indtager en mellemstilling mellem yderpunkterne, og som altid argumenterer han godt og overbevisende for sit syn på sagen. I realiteten må han vel siges at være modstander af at indføre noget som helst nyt, og man må tage i betragtning, at debatten er mere end et kvart århundrede gammel på den tid, da hans bog bliver skrevet. Af den grund har visse (særlig eilschovske) purismer nået at fæstne sig, og disse vil han nok lade blive stående. Det, der mere end noget andet styrer hans argumentation, er foruden kommunikationshensynet den særlige genre, han har for øje:

»Læseren har Tid at grunde paa et Ord, indtil han af Sammenhængen kan slutte sig til dets Meening, i Talen derimod løber det Opmærksomheden hastig forbi, og efterlader et tomt Rum i Tilhørersens Forstand; Taleren kunde her ligesaa gjerne have pauseret, som bruge en unyttig Tone, der ikke kom længere end til Øret (p. 271).

Kriteriet uforståelighed er uimodsigeligt, men det indbefatter ikke alle purismer. Det andet, og vel i debatten nok så væsentlige kriterium, sprogfølelsen, patriotismen, er han nødt til at tage med, men for ham selv er det første det væsentlige:

»At forskrive udenlandske Vahrer, naar man haver dem ligesaa gode i Landet, er ikke patriotisk«, men »At udstøde et Ord, som ved en gammel Brug allerede haver faaet Borgerret i Modersmaalet, og indsætte et andet i dets Sted, som ikke haver andet

Fortrin, end at det er nyt eller ældgammelt, men . . . uforstaaeligt for de fleeste . . . det kan vel ingen fornuftig Taler overtale sig til, som vil forstaaes. Jalousie og Materie ere fremmede, aabry-sottig og Emne ere danske, men for den gemeene Mand ere hine danske og disse arabiske«²⁵.

Her røber Bastholm, hvilket publikum, han prædiker for: den geme-ne mand er for ham den kirkegænger, der søger Kastelskirken og ta-ler om den og den »Materie«, mens Chr. Fleischer i Sorøske Sam-linger 10 år tidligere under påberåbelse af »Menig Mand« havde plæderet netop for dette »nyc« ords indførelse:

»Et Ord, som er gaaet af Brug, bør, naar det fremmede, sær for meenig Mand, er lige uforstaaeligt, gives Fortrin i Brug.

Saa bør Aabry heller bruges end Jaloux, Øde end Fatum, For-mon end Prærogativ, Æmne end Sujet.«²⁶

Bastholms og Fleischers præmisser er omtrent de samme, men kon-klusionerne er stik modsatte; dette ene eksempel er nok til at place-re Bastholm på den reaktionære eller meget moderate fløj, men hans argumentations væsen gør, at man må tage hans tilhøreres sociale stadi i betragtning.

Selv om Rosted af gode grunde ikke tager direkte stilling til den egentlige sprogrensningsbevægelse, har han alligevel et par kommentarer til ordvalget, som snerper derhen ad. Af de tre klassiske krav til elocutio²⁷, puritas, perspicuitas & ornatus (Rosted: »Reenhed, Beqvemhed og Nethed«) siges om det andet, at (p. 8):

»Beqvemhed finder Sted, naar saadanne Ord i Sproget vælges, som den bedste og almindeligst antagne Talebrug har bestemt for de Begreber, vi ville udtrykke; og samme tillige i Overensstem-melse med bemeldte Talebrug rigtigt og heldigt anvendes.«

Dette kan ses i lyset af sprogrensningsbevægelsen, men det kunne også være sagt af Aristoteles og altså være uden denne tendens. Og-så Rosteds eksempler fra Rahbeks Læsebog viser, at det er helt an-dre ting, han har i tankerne; i en fodnote til stedet gives nemlig en række

»Eksempler paa det modsatte (. . .): Han *fremturede* i sine philosophiske Lectioner. Rahb. Læseb. I. B. S. 45. Saa mange forskellige Arter af Indsigter, han *gjør sig bekendt med*. Sammest. S. 372. Og Ordet Ubrugelighed for Ubrugbarhed, S. 375.«

Det er vanskeligt at se, hvad eksemplerne gør forkert, det første er en simpel, gængs metafor, de to andre anses åbenbart for nydannelser, men da Rosted selv anvender ordet »ubrugelig« i en kontekst, hvor »ubrugbar« ville være det korrekte (p. 82), synes disse regler, ligesom flere af Rosteds normative regler, ikke at have nogen praktisk betydning²⁸. Forklaringen er nok den, at han ved oversættelsen fra engelsk nødes til i en hast at fremdrage modsvarende danske eksempler, der således ofte kommer til at virke hårtrukne, særlig da han har bundet sig til at hente alt eksempelmateriale fra én og samme bog.

Men kommunikationen etableres ikke alene ved hensigtsmæssigt valg af ord. Mange andre hensyn må tages, og de problemer, der opstår i den forbindelse, optager mange sider i de retoriske lærebøger.

I CP kap. 15 gennemgår Pontoppidan de forskellige prædikemåder fra Augustin frem til samtiden. Herunder nævner han homiliens naturlighed, og i sammenhæng hermed fremhæves reformationstidens prædikemåde som særdeles vel anvendelig på landet og blandt almenen:

»Den naturlige Eenfoldighed havde endnu Overhaand . . . Brochmands, Medelbyes og andres . . . Prædike-Maade . . . var sancta simplicitas, og ikke utienlig til Opbyggelse, særdeles i en Tiid, da hver Mands Øye var eenfoldigere og mindre vandt til Kunst-Verk.«

Fejlen ved den engelske prædikestil med »hine affecterte, allegoriske og høytravende Tale-Maader« ligger i den manglende kommunikation, thi

»Enfoldige kunde høre det Slags prædiken hver Dag, fra Morgen til Aften, og dog efter ti Aars Forløb, være lige uvidende om HErrrens Villie.« (p. 187).

»Efter de Eenfoldige, saasom Meenighedens største Tal, bør de faa lærde rette sig.« (p. 192).

Efter det sidste citat virker det lidt selvmodsigende, når Pontoppidan i en anekdote hel holbergsk påstår, at »Almuen... meest admirerer, hvad den mindst forstaaer.« (p. 196). Men pointen er her, at det er let og fristende at kildre tilhørernes øren ved citater på fremmede sprog, ænigmata og svært forståelige lignelser, hvilket bør skyes, da prædikanten ikke må tjene sin egen forfængelighed.

Opkomsten af den ny tyske prædikestil ved siden af og til afløsning af den engelske tolkes som en vilje til kommunikation med menigmand: ved denne nye stil, som er

»optaget efter vore tyske Naboer, ligesom den forrige af Englænderne, fik man Smag paa noget bedre, nemlig en tydelig og naturlig Exegesis, befattet i enfoldige Ord, efter Almuens Begreb.« (p. 189).

Men alligevel er en vis form for talekunst nødvendig; menigmand er nemlig ikke kun den allerenfoldigste almue, og længere henne i CP omtales den lidt mere dannede del af menigheden, som også skal tilgodeses. Det er her, Pontoppidan kommer i konflikt med sin samvittighed, en konflikt, som ligner Augustins og løses på samme måde. En vis portion kunst (in casu metode, d.v.s. divisio) kan accepteres af hensyn til kommunikationen, men det er kun yderst nødt, at Pontoppidan gør denne indrømmelse:

»efterdi vore nærværende Prædikener og offentlige Lærdomme ere et paa Guds Ord grundet og der ved helliget Menniske-Ord, anvendt paa at forklare og indskiærpe Guds Ord; item, efterdi dette offentlige Lærdoms- og Formanings-Ord henrettes til saadanne Mennisker, som ere vandte til at forestille sig Sandhederne i en vis Orden og Sammenbindelse, saafremt de skulde gjøre deres fulde Virkning; see, saa behøves det visselig i nogen Grad, at være betænkt paa en saadan Lærdoms-Form, eller som det i daglig Tale kaldes, en Prædike-Methode.« (p. 317–318).

Vi ser, at Pontoppidan står i samme situation som førhen Augustin: han ønsker at nå ind til et publikum, der er vant til at få sandhe-

derne serveret efter en vis metode, og den eneste rigtige måde er at tale i dette publikums eget sprog.

Det krav, som Platon stillede til en retor om indgående kendskab til tilhørernes sjæleliv, og som nærmest blev opstillet for at demonstrere en umulighed, får fornyet kraft hos Pontoppidan. Netop i egenskab af sjælesørger er det præstens pligt at danne sig et billede af sine sognebørns sjæleliv.

»Han maa legge sig efter at forstaae sig paa det menniskelige Hiertes Beskaffenhed, samt paa de Ting, som mere eller mindre sette det samme i Bevægelse.« (p. 286).

Mens Platon altså ville demonstrere umuligheden af en sådan indsigt, er det Pontoppidans hensigt at vise nødvendigheden heraf og muligheden herfor. Ved udvælgelsen af de sider af veltalenheden, der i de forskellige tilfælde kan finde anvendelse, må præsten også granske sit eget hjerte:

»Reglen er, at de fleeste Mennisker temmelig ligne hver andre i Henseende til det, som afficerer eller beveger dem.« (p. 348).

Men efter at have set ind i sig selv må han erhverve »en nøye Kundskab om sin Menigheds eller dens fleeste Lemmers aandelige Tilstand.« (p. 349). I forlængelse af det krav om applikation, som havde hersket siden den engelske prædikestils dage, og i forbindelse med kravet om personlighed i prædiken og gudsdyrkelse i det hele taget fremkommer Pontoppidan med et par interessante psykologiske iagttagelser, som stiller direkte stilistiske krav:

»Prædikenen bør endelig indeholde det, som er applicable paa Meenigheden, og det som er interessant, Magt paaliggende og nærgaaende for mange iblant dem.« (p. 349).

Det stilistisk relevante kommer ind i billedet under behandlingen af formaninger; enhver adressat skal føle sig ramt:

»Taler man Ex. gr. mod Ærgierrighed, da maa det være saaledes, at alle Slags Ærgierrige kunde finde deres Hiertes Tilstand. Den stolte Bonde eller Borger, saa vel som den stolte Herremand.« (p. 338–339).

Temmelig detaljeret redegøres der for, hvorledes man undgår at fordømme en retfærdig eller frikende en ugudelig; den største fejl er at fremstille »hver Synd stedse in superlative gradu«, idet dette ville medføre, at ingen af tilhørerne genkender sig selv (men nok naboen). Denne gode iagttagelse med speciel adresse til det stilistiske er desværre den eneste i sin art.

Hen mod slutningen af DgT skriver Bastholm, at taleren må have »Hensigt til sine Tilhørere i Besynderlighed og Nationens Tænke-maade i Almindelighed.« (p. 330). Det synspunkt, der her er udtrykt kort og klart, er gjort til hovedsynspunkt for bogen. Særlig det første punkt er væsentligt; selv om der spredt rundt om i bogen forekommer eksempler på, hvad man kan tillade sig på en prædikestol f. eks. i Frankrig, men ikke i Danmark, er det forholdet mellem den lærde teolog på prædikestolen og den brogede forsamling af tilhørere, der optager Bastholm. Hensynet til nationens tænke-måde er noget, der ligesom skal med, noget der er oppe i tiden; vi møder synspunktet i tidens filosofiske og særlig den politiske debat, hvor eksponenten herhjemme er Sneedorff, der i sit statsvidenskabelige hovedværk *Den borgerlige Regiering* (1757), i overensstemmelse med Montesquieus teorier forlanger af en god regering, at den må følge de principper, som stemmer med folkenes nationale egenart.

Hvad angår forholdet til det nationale i en anden forstand, nemlig spørgsmålet om dialekterne, kan Bastholms synspunkt sættes i relief ved hjælp af et citat fra Rosted: denne skriver i kap. 6 om det »mundtlige Foredrag« (p. 154–155):

»han [taleren] maa give enhver Lyd, han fremfører, sit rette Forhold, og lade bestemt høre hver Stavelse, ja endog ethvert Bogstav i det Ord, som han udtaler [...] han maa give hvert Ord, han fremfører, den samme Lyd, som den finere Maade at udtale Ordene paa, i Modsætning til den brede, gemene eller provinzielle, giver dem.«

Hos Bastholm udvikles dette noget mere nuanceret (p. 306).

»Som det strider mod Stiilens Reenhed, at blande den med fremmede Ord af et andet Sprog, saa stemmer det heller ikke overens med Udtalens Reenhed, at overføre en Provintses Udtale i

en anden« . . . men »Den jyske, fyhnske, nordske Udtale for Ex. kan være uden Anstød i Jylland, Fyhn, Norge; paa den Kiøbenhavnske Prædikestoel derimod skurrer den.«

Ud fra synspunktet natur-kunst kommer Rosted i konflikt med kommunikationsprincippet, og med hensyn til naturlighed-kunstlethed er der en betydelig diskrepans mellem dette sted (»finere . . . udtale«) og de synspunkter, han ellers står for. Bastholm tager højde for begge dele og undgår konflikten ved kun at tale om at »overføre en Provintses Udtale i en anden.«

Som nævnt er det vigtigste punkt »Hensigten til Tilhørerne i Besynderlighed.« Det er, som vi har set, ikke noget nyt emne, Bastholm her tager op; teoretisk har det været behandlet fra Platon og Aristoteles over hellenismen og Augustin til Tausen og Pontoppidan, og i praksis har det vel været aktuelt i hvert fald for prædikanter siden kristendommens første dage; men selv om emnet ikke er nyt, får det dog hos Bastholm en original behandling.

I fortalen til DgT anfører forf. de hovedsynspunkter, han agter at gå frem efter. Blandt andet hedder det:

»Den geistlige Taler træder op i en talrig Forsamling, hvor der næsten ere lige saa mange forskellige Tænkemaader, som Tilhørere; Nogle have af Naturen en skarp Dømmekraft, andre en munter, levende Indbildning, nogle besidde en god, sund Forstand, Øvelsen fattes dem ikkun for at bringe den til sin Modenhed, andre derimod kunne neppe ophøje sig over det Sandselige og Taleren bør dog trakte efter at overbevise alle, at behage alle, at røre alle. Hvad Konst udfordres der ikke til saaledes at indrette sin Tale, at man kan være nyttig for de Eenfoldige, uden at blive kiedsommelig for de lærde, at ophøje sig til disses Tænkemaade, uden at være hine uforstaaelig.«

I 1. kapitel (om den gejstlige talers egenskaber) er et af punkterne kravet om et »følsomt Gemyt«; uden et sådant vil talerens forsøg på at røre tilhørernes hjerter (det vigtigste trin i persuasionsprocessen) være forgæves: »De [liv og styrke] blive ikke naturlige nok, Konsten skinner igiennem og tilintetgjør deres Virkning.« Atter en

variation over temaet »ars est artem celare«. Menneskekundskab fremhæves gang på gang, ikke væsentligt afvigende fra de kendte formuleringer; kap. 1 afsn. 8 genfindes næsten enslydende hos Rosted og Pontoppidan. I sammenhæng med citatet overfor hører vi endnu engang ekkoet af det klassiske krav om psykologisk indsigt, som Platon havde hånet:

»En god Taler bør kiende Mennesket, hans Hierte i dets hemmeligste Tilbøieligheder, Lyster og Lidenskaber, dets sindriige Konster i at skiule sig, dets falske Undskyldninger, Lasternes Oprindelse . . . En Læge kan ikke anvende sin Medicin med den fuldkomne Nytte, dersom han ikke kiender den Syges Legems-Beskaffenhed.«

og ræsonnementet munder ud i, at det egentlig kun drejer sig om at lære sig selv at kende, thi »Det menneskelige Hierte er i Grunden hos alle det samme.« Pontoppidan nåede til nøjagtig samme konklusion (p. 348), og alt i alt er denne afdeling påfaldende uoriginal, lige til billedet med lægen og medicinen. Dette drejer sig om de principielle forudsætninger; men når vi når til de egentlige, praktiske anvisninger, træder Bastholms personlighed frem igen.

Først er der valget af prædikemåde. Der findes to måder at prædike over en given tekst på, den analytiske (exegetiske) og den syntetiske (tematiske), der igen deles op, den bundne og den frie syntetiske. Såvel Bastholm som Pontoppidan foretrækker langt den sidste, der jo levner taleren den største frihed, men deres argumenter er forskellige og hver for sig karakteristiske: Pontoppidan tilråder mellem linierne den analytiske til at begynde med, fordi den er lettest for den unge, uerfarne prædikant (p. 321–322), mens Bastholm afviser den, fordi den er kedelig. Man ser, i hvilke baner, de to tænker: Pontoppidan tænker på sine »elskelige Candidatii«, mens Bastholms tanker er hos tilhørerne.

Det er de fortsat i det afsnit, der handler om valget af tekst²⁹; efter én af mange klager over de påbudte pericoper finder vi et ræsonnement over talerens virkning på tilhørerne og disses reaktion på en usikker fremførelse. Denne lille analyse kan stå som mønster på Bastholms metode, når han vil vise taleren, hvorledes han tager sig ud i en bestemt situation:

»De kunne tale got og nyttigt, naar de først veie den Text, de vilde udvælge, med deres Kræfter, og ikke udvælge anden, end den, de føle sig stærke nok til at udføre; Vælge de en anden, saa anvende de ikkun deres Møie uden Nytte, deres Foredrag vil gaae paa Krykker, Tilhøreren mærker Talerens Fattigdom, han vilde ynkes over ham, naar Texten var ham paanødt, men nu da han i en vidtløftig Text udvælger den selv, saa meener Tilhøreren at opdage en vis Storagtighed midt i Fattigdommen, han bliver vred . . .«

Man kan tilføje, at Bastholm her taler om den dannede tilhører, ikke den »enfoldige«, som ellers er hans emne. Hans svaghed er, at han til stadighed holder sig tilhørernes enfoldighed for øje, men på den anden side tillægger dem en dømmekraft, som forudsætter en hel del dannelse.

I øvrigt kan det belægges med utallige citater, hvordan Bastholm til enhver tid lægger tilhørernes fatteevne til grund for bedømmelsen af dette eller hint; når én metode gives fortrin for en anden, er det næsten altid på grund af dens letfattelighed. Mønstereksemplet er i kap. 8, »Om Hovedsætningens Deelinger«; selve temaet kan deles i »Sætninger« på to måder, hvoraf den anden er kædeslutningen (deduktionen):

»Denne Afhandlingsmaade er net og grundig [...] men det maae være vanskeligt for den Eenfoldige at beholde saa lang en Række af Slutninger i Hukommelsen, at han ved Enden kan samle dem alle i eet Punkt, og føle det Indtryk, som Taleren vil giøre paa hans Forstand; Dette bestemmer mig til at give den Første Afhandlingsmaade Fortrinet.«

Rosteds bog beskæftiger sig med alle former for talekunst, ikke med en bestemt genre. Derfor kunne der være rig lejlighed til at udfolde sig om de forskellige virkemidlers effektivitet overfor de forskellige tilhørerskarer, men dette benytter forfatteren sig ikke af i udstrakt grad. Han kommer lidt ind på det i kap. 4, der handler om »Veltalenhed eller offentlige Foredrag, sammes forskellige Arter og Gjenstande, og den paa enhver passende Behandling.« Heri diskuteres forholdet mellem retstale og folkeforsamlingstale under

denne synsvinkel, og udgangspunktet er den for alle lærebøgerne og det klassicistiske tankesæt så karakteristiske adskillelse mellem forstand og hjerte:

»naar Taleren der [i folkefors.], for at opnaae sin Hensigt, maa vende sig til Sindsbevægelserne og Hjertet ligesaa meget, som til Forstanden, saa har han her [i retten] fornemmelig med Forstanden, eller rettere, med Forstanden allene at gjøre.«

Desuden er det en anden kommunikationssituation: sagføreren tilhørere er langt færre, eventuelt kun en enkelt dommer, hvis informationsniveau han ikke kan holde nede ved effekter, og hvem han altså heller ikke kan manipulere med i samme grad som med en folkeforsamling. I forlængelse heraf siges om prædikestolens veltalenhed, at den »maa være en populair Veltalenhed«, men »man maa altid først henvende sig til Forstanden, naar man vil gjøre et varigt Indtryk paa Hjertet.« For prædikenen gælder det desuden, at den må være inddelt særlig klart af hensyn til »Hoben af Tilhørere« (p. 135). Denne inddeling, som vi tidligere har været inde på, er særlig karakteristisk for den rationalistiske prædiken; Rosted understreger selv, at den skarpe afgrænsning af de kompositoriske afsnit ikke må finde sted andre steder, idet den er beregnet på det særlige publikum. Om folkeforsamlingstalen siger han i denne forbindelse (p. 102):

»Lys Orden og Methode maa være een af de Ting, som vi især beflitte os paa. Ved Methode forstaaes her ikke den formelige Methode, som bestaaer i at opstille Dele og underordnede Dele, og gemeenligen bruges paa Prædikestolen.«

Alfa og omega er også for Rosted tilhørernes fatteevne. Om stilens dannelse hedder det (p. 92):

»[det er] i Henseende til Stilen en ligesaa indlysende, som væsentlig Regel, at vi altid søge at indrette den efter Materien, og, om vi skulle tale offentlig, tillige efter vore Tilhøreres Fatte-Evne. Intet fortjener Navn af Veltalenhed eller Skjönt, som ikke er passende paa Leiligheden, og paa de Personer, til hvilke man henvender sig dermed.«

Kommunikationskløften er alle offentlige taleres problem, men i særlig høj grad er det problem for den gejstlige taler, prædikanten. Endnu en bog om dette emne fortjener at nævnes, ikke mindst fordi det igen er en præst, der er forfatteren, hvilket kun kan bekræfte reglen. Det drejer sig om Carl Christian Birchs *Tanker om en Prækens Egenskaber for Tilhørere paa Landet* (Odense 1780). Egentlig er bogen en lille prædikensamling, men da den udover det 36 sider lange forord kun indeholder 6 prædikener, kunne det se ud som om det i første omgang har været forfatterens hensigt at udgive en afhandling, hvori han har samlet nogle af de erfaringer, han har gjort som prædikant på landet. Birchs behandling af emnet er på sin vis mere interessant end Bastholms, eftersom denne fortrinsvis er by-prædikant (oven i købet senere hof-do) med en menighed bestående af folk fra de højeste sociale lag, medens Birch har gjort sine erfaringer på landet. Når Bastholm taler om almuen og den gemeene mand, mener han bybefolkningen, medens Birch virkelig mener almuen – den allerbredeste befolkning, bønderne på landet.

I begyndelsen af afhandlingen præciseres de overordnede krav, som er fælles for snart sagt alle homiletikker:

»Føel selv Sandhedernes Vigtighed, sæt dig i dine Tilhøreres Sted; indret dine Taler og Prækener rørende, og afpassede efter Tilhørernes Beskaffenhed.« (p. 12).

Det første krav er væsentligt for prædikanten i særdeleshed, idet det adskiller ham fra den egentlige sagfører, der siden antikkens retorskoler skulle lære at forsvare et hvilket som helst synspunkt³⁰. Som stilideal vælger Birch Jesus (spec. Matt. 6,25 ff.) og Paulus, hvis force netop bestod i, at han kunne stemme sin stil efter adres-satens situation. Hvad angår *divisio*, så er alle højklassicister enige om, at alle talens dele til stadighed bør holdes præsent for tilhørerne, hvilket har til formål at lette tilegnelsen af hele talen; dette er med til at bestemme klassicisternes forhold til talen: den er et kunstværk, en helhed, og skal med vold og magt opfattes som sådan – også af det mere eller mindre udannede publikum i landsbykirkerne:

»Ønsker en Lærere, at Tilhørerne skal have Nytte af hans Prækener, saa bør han angive sin Hovedlærdom og Deelee ganske ty-

delig, og saavidt som det uden at opvække Kedsomhed kan skee, igientage dem i sin Præken nogle Gange, jeg anseer dette som et Middel, hvorved Tilhørerne lettere kan tilbage kalde, det som de have hørt, i deres Hukommelse.« (p. 27).

Men det primære spørgsmål med hensyn til at gøre sig forståelig var dengang som nu ordvalget. Vi så tidligere, hvordan Bastholm omtaler sin typiske tilhører som »den gemeene Mand« og dog forudsætter, at han kender ord som materie og jalousie. Men han siger ikke, om han her taler af erfaring; det gør Birch:

»Som Præst paa Landet har jeg af Erfaring lært, at man bør afholde sig fra enkelte Ord, som ere Bonden ubekiendte, omendskiønt de ellers kunde være almindelig vedtagne, og endog for lang Tid brugte af vore beste Skribentere. Og mange af vore i sildigere Tider indførte Danske Ord, ere endnu ligesaa ubekiendte for Bonden, som de vare det for vore Forfædre. Man tillade mig at oplyse det med faae Exempler: Formaal, Gienstand, Mønstre, Bestemmelse.«

Kommunikationsbestræbelserne er nok den side af klassicismens retorikteori, der er mindst tidsbestemt. Selv den skarpeste reaktion mod klassicistisk tænke måde kan ikke angribe dette punkt, hvilket bliver bekræftet af Mynsters Bemærkninger.

Mynsters antiklassicisme

Den vigtigste reaktion mod de rationalistiske prædiketeorier finder vi hos J. P. Mynster. I et lille skrift *Bemærkninger om den Kunst at prædike*, Kbh. 1812, holdt som tale ved sjæll. landemode samme år, har han samlet en række punkter sammen, som til sammen udgør hovedparten af, hvad man kunne kalde romantikkens prædiketeori. Indtil de mindste detaljer er Mynsters bog i opposition mod de synspunkter, som styrede klassicismens retorikere. Kompositionen er bevidst løs, ingen kapitellinddeling og en causerende tone er de vigtigste ydre træk. Som Poul Møller siger i en strøtanke om Mynsters prædikener, at de er affekteret simple³¹, således kan man også karakterisere dette skrift. Det er bevidst formløst.

De hovedpunkter af prædikenens teori, der berøres i bogen, er:

1. Teoriens berettigelse
2. Kommunikationssituationen
3. Opdelingen af »Sjæleevnerne« (forstand og hjerte)
4. Den videnskabelige metode, spec. bevisformerne
5. Retorikkens berettigelse
6. Dispositionsprincipperne
7. Prædiken som en enhed, et kunstværk.

Af disse er det kun punkterne 2. og 5., der ikke behandles i direkte opposition til klassicismen, og det har sin naturlige forklaring deri, at det ville være fornuftstridigt at modsige kravet om forståelighed i forbindelse med énvejskommunikation, samt at benægtelse af retorikkens berettigelse ville gøre al diskussion overflødig.

Mynster indleder med en redegørelse for et kunstsyn, der er diametralt modsat det klassicistiske (man har særlig Bastholm in mente): det kan ikke være

»Kunst-Theoriens Bestemmelse at lære Begyndere Maaden, hvorpaa et Kunstværk bringes tilveie.« (p. 4).

Kunstsynets romantiske præg fremgår tydeligt af ordvalget under beskrivelsen af, hvorledes »den udvortes Natur« forbereder »sine Virkninger i det Skjulte«, og hvordan ligeledes »den indre Natur (virker) forborgene«; resultatet er, at »Tilskuerne [henrives] fordi de ei vide at forklare den Krafts Væsen, i hvis Vold de forunderligen føle sig hengivne.« (p. 5). Ironisk nok belægges opfattelsen med citater af Cicero og Quintilian; Mynster fortsætter med at hævde, at skønt prædikekunsten har »efterladt sig varige Mindesmærker nok, ikke blot i Literaturens, men i Verdens Historie«, så »skylder den sikkert Theorien, som først sildig har sysselsat sig med den, og som aldrig er trængt dybt ind i dens Væsen (!), meget lidet af sin Uddannelse.«

Det er hårde ord i 1812, og helt bogstaveligt skal de heller ikke tages; lidt længere nede modificerer Mynster sine udtalelser og erkender berettigelsen af en »Anviisning, som kunde vejlede de Uøvede«, altså netop hvad han lige har fornægtet.

Den første og største vanskelighed er for Mynster som for hans forgængere »at tale i en saa blandet Forsamling, at ofte paa een-gang baade Fyrsten og Betleren tælles deri.« Problemet kan kun

løses på én måde, nemlig nøjagtig den samme, som vi kender fra rationalisterne, og som efterhånden er blevet en banalitet:

»Paa Behandlingen har ogsaa dette Indflydelse, at Taleren temmelig nøie kiender sine Tilhøreres Kreds, derfor bruger de Forestillinger, de Vendinger og Udtryk, som han der finder passende.« (p. 35).

Formuleringen ligner mest Birchs, men synspunktet kendes allevegne fra.

Den karakteristiske opdeling af »sjæleevnerne«, som vi har set flere eksempler på³², er noget af det første, Mynster gør op med: en prædikens første egenskab bør være »Hjertelighed«, det vil sige

»ikke blot . . . den jævne godmodige Tone, som man for det Meste kun pleier at benævne saaledes, men den Varme, der er istand til at forene sig med alle Sjælens meest udmærkede Egenskaber . . . ikke sjelden hører man ogsaa Fordringer, hvoraf det skulde synes, som burde enhver Prædiken bestaa af tvende særskilte Dele, hvor den eene burde være overbeviisende for Forstanden, den anden rørende for Hjertet; og herved erholder man da Mennesket selv deelt i tvende forskellige Dele, uden at kunne forklare deres indbyrdes Sammenhæng, eller hvori de ere Eet.« (p. 10).

Derpå søges bevist, at forstand og hjerte ikke uden videre kan holdes ude fra hinanden. Egentlige forstandsbeviser (syllogismer, enthymemata) hører slet ikke hjemme i en prædiken, hvis opgave det nemlig er at vise, ikke bevise. Igen kan vi kaste et blik tilbage på rationalisten Bastholm, hvis fornemste opgave det var at redegøre for, hvorledes et bevis fungerer og at overbevise om, at det ingenlunde er skinbeviser at hente sine præmisser fra Åbenbaringen – hvorved man kan konstruere de mest fuldkomne syllogismer og bevise enhver dogmatisk sandhed.

Når nu genstanden blot skal skildres, vises, »stilles frem til Skue, og indbyde Enhver til at komme og see den, som den er«, hvad er da naturligere end at anvende alle retorikkens troper og figurer, især da retorik er »langt . . . fra Alt, hvad vi kalde Demonstration?« (p. 21–22).

»Hans Lignelser og billedlige Ord, hans Personificationer, hans Tiltaler, nu til den heele forsamlede Mængde, nu ligesom til Enhver i Særdeleshed, hans hyppige Spørgsmaal: vidner ikke alt dette om hans Bestræbelse at gjøre Gienstanden saa beskuelig, som han formaaer, og at opfordre Tilskuerne til at beskue dem?« (p. 22).

Talekunst hører altså hjemme netop på prædikestolen; intet sted er den mere på sin plads end her. Vi er kommet meget langt bort fra pietisten Pontoppidan, der beklagede brugen af verdslig retorik på den hellige talerstol; vejen går over rationalisten Bastholm, der søgte at overbevise om dens store nytte, og her frem til Mynster, der betragter blomstrende veltalenhed som selve prædikenens væsen.

Hos klassicisterne mødte vi også den meget stramme disponering af prædikenen, der ansås for at være en nødvendighed; Mynster mener heller ikke, at den er helt uden berettigelse, blot er den i den senere tid blevet vildt overdrevet. Særlig i det mundtlige foredrag kan inddelingens fastholdelse være nyttig; blot må foredraget ikke få et præg, der minder om den skolastiske prædiken (hvorfra *divisio* og *subdivisio* er levn). Men i øvrigt betyder det ikke så meget, om tilhøreren ikke skulle have opfattet hele prædikenen og dens idé; det kan være nok, om der i prædikenens løb har været en eller flere passager, som har fæstnet sig dybt:

»Vel ønske vi, at Tilhøreren maae giemme det, vi have sagt, men om det da opstaaer i hans Erindring i samme Følge, hvorefter vi efter vor særdeles Hensigt foredrage det, eller i en anden, om han meest har bemærket de Forestillinger, hvilke egentlig vare vor Tales Vendepuncter, eller om andre, som hos os vare meere subordonnerede, efter hans særdeles Sindsbeskaffenhed og Trang, ere blevene ham de vigtigste; om han erindrer Tanken med vore Ord, eller indklæder dem i sine egne: dette kan vel være ligemeget, naar det kun er lykket os at vække i ham det Sindelag, hvoraf vor Tale fremstrømmede.«

Man husker, hvorledes særlig Bastholm, men også Pontoppidan lagde stor vægt på, at en prædiken er et helstøbt kunstværk, der kræver at blive opfattet og forstået som sådan.

I lighed hermed mener Mynster heller ikke, at der er nogen grund til at skelne mellem alle de forskellige prædiketyper og deres dispositionsprincipper; flere sådanne kan udmærket være samlet i en og samme prædiken (p. 31):

»[vi] kunne uden Tvivl med lige Fordeel benytte os af fleere Former, hvilke vel ofte smelte i hinanden, saa at en nøiagtig og fuldstændig Classification maaskee er ligesaa umuelig, som lidet nyttig.«

Oprøret mod den regelrette, velfriserede klassicisme strækker sig helt ud i syntaksen, hvor Mynster også nægter at følge nogen form for afstukne rammer (p. 36). Taleren må »tillade sig hyppigere grammatiske Licentser, hvilke Ingen gandske undgaaer, der stræber efter Sprogets høiere Skjønhed.« Dette vil nok medføre bebrejdelser, men »Denne Fordømmelse bør vi dog hellere underkaste os, end forringe vort Udtryks Kraft ved blind Lydighed mod en ufuldkommen Syntaxis.«

Vi var ovenfor inde på Mynsters syn på talekunstens berettigelse på prædikestolen, og vi kan slutte med at konstatere, at hvor uenig den romantisk skolede Mynster end er i mange ting med rationalisten Bastholm og dennes åndsfæller, så er der dog enighed om, at prædikekunst og talekunst hører sammen:

»han kan tale i Lignelser og Billeder, saavel som i egentlige Udtryk; ironien er ham ligesaa vel tilladt som det strængeste Alvor.« men »Det behøver neppe erindres, at man herved maae gaae varsomt tilværks . . . dog vilde det være en slet Forestilling om den Værdighed, der sømmer vort Embede, dersom vi troede, den kun tillod os at indklæde vor Tale i vedtagne søvnige Formularer, eller kun at udsmykke den med længe siden visnede Blomster.«

NOTER

- (1) Charles Batteux: *Cours de belles-lettres ou principes de la literature*. Nouv. éd. Paris 1735. Oversat med kommentarer af Jens Hvas: *Indledning til de skønne Kunster og Videnskaber*. Kbh. 1774. — (2) Fra engelsk, nemlig Hugh Blair: *Lectures on Rhetoric*⁹, Edinburgh 1803. — (3) Disse dele eller komposi-

toriske afsnit af talen er anført f. eks. i Lausberg: *Elemente der Literarischen Rhetorik*, § 43. – (4) Pont. CP p. 313; sml. Aristoteles *Ars rhetorica* III, XIV, 8; Batteux kap. 5, 2; Rosted FtR kap. 5, beg. – (5) Det er selvfølgelig ikke Batteux selv, der har opfundet denne afgrænsningsmåde. Aristoteles løser problemet på ganske tilsvarende måde i Poetikken, og et påvirkningsforløb er meningsløst at postulere p. gr. a. den store hævdt, synsmåden har vundet. Batteux-citatet DgT p. 207 ff. er oversat af Bastholm selv, der ikke kendte Hvas' oversættelse, som udkom, mens DgT var under udarbejdelse. Det tilsvarende sted i Hvas' oversættelse (se note 1) står bd. IV p. 7. – (6) Trykt i bogform 1808; her citeret efter bogen. – (7) I en disputats er emnet pr. def. filosofi. – (8) H. C. Ørsted: Forsøg til en Besvarelse af det, for Aaret 1796, ved det københavnske Universitet, udsatte Prisspørgsmaal i Æsthetiken: Hvorledes kan det [...], Kbh. 1797. Også i *Minerva*, maj 1797. – (9) J. L. Heiberg: *Svar paa Hr. Prof. Oehlschlägers Skrift: Om Kritiken i Københavns Flyvende Post, over Væringerne i Miklagard*. – (10) Aristotle: *«Art» of Rhetoric*, Translated by. J. H. Freese 1926, se 4. optryk 1967 p. 32–33.

(11) Blair (se note 2) bd. II p. 212–213. – (12) Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik* § 1078 ff. – (13) § 20 f., udg. Loeb p. 319. – (14) Lausb. Elem. §§ 465–468; mere herom i Togeby: *Litterære renæssancer i Frankrigs middelalder* (i: *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning* bd. 70, 1960). – (15) Blair bd. II p. 29; FtR kap. 3, beg. – (16) Plesner: *Det smagende Selskab*, Kbh. 1959, p. 47. – (17) Kn. Bruun-Rasmussen: *Talerkunst*, Kbh. 1963 p. 40. – (18) Lausb. Elem. §§ 14–19. – (19) Jfr. FtR p. 151 og Kn. Bruun-Rasmussen: *Talerkunst* p. 46. – (20) Se f. eks. Holberg ep. 250.

(21) Dvs. når taleren er i affekt. Ordet »Sindslidelse« er en af de purismer, der hurtigt blev anerkendt, men lige så hurtigt gik af brug igen. Det afløste »Affect«, men erstattedes senere af »Sindsbevægelse« (sål. Rosted). Bemærk i samme citat det meget bastholmske (rationalistiske) »hellig Talerstol« om prædikestol. – (22) Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, 1922 s. 179. – (23) Bl. a. derfor er enthymemata den argumentationsform, der i retorikken modsvarer dialektikkens syllogismer. – (24) Da spørgsmålet om fremmedord og nydannelser hænger nøje sammen med kommunikationsproblemet, behandles det længere fremme. – (25) S. 270. Bemærk den typiske metaforbrug, der afspejler den merkantile tankegang og den patriotiske nationalisme. Begge metaforerne har tidligere været brugt af Holberg (Moralske Tanker, Libr. III, epigr. 85 beg.) og hører til periodens fællesgods. – (26) Sorøske Samlinger, dvs. *Samling af adskillige Skrifter til de skønne Videnskabers og det danske Sprogs Opkomst og Fremtarv*, 2. stykke p. 169. – (27) Lausberg: Elem. §§ 91–469. – (28) Man kan lave en hel samling af regler, som Rosted kræver overholdt et sted i bogen og selv bryder et andet sted. – (29) Kap. 3; citat p. 15. – (30) Det hænger sammen med talens arter, idet bevisførelsen ses som det centrale: a) Retstalen beviser, hvad der hersker tvivl om. b) Lovtalen viser noget ligegyldigt. c) Prædikenen beviser, hvad præsten i forvejen er overbevist om, men som han ikke kan føre evidensbevis for.

(31) Denne og andre strøtanker om talekunst, kredsende omkring begrebet

affektation, er at finde i *Udvalgte Skrifter* af Poul Møller ved Vilh. Andersen, 1895, bd. II p. 296–333; cit. p. 298. – (32) Særlig gode eksempler er: CP kap. 22–23, p. 338; DgT Forordet (»Jeg veed, at Mennesket haver Fornuft, Villie ... Jeg viser ... først Talens Henvendelse til Forstanden i de dogmatiske, derpaa dens Henvendelse til Villien i de moralske Taler.«); p. 49; p. 65; FtR p. 106; p. 115.